

UNELE PROBLEME ALE CULTURII CRIȘ

(Pe baza descoperirilor de la Hărman)

EUGEN COMȘA

Cu câțiva ani în urmă, pe teritoriul comunei Hărman, județul Brașov, s-au desfășurat săpături arheologice¹, cu rezultate deosebit de interesante și pentru aprofundarea problemelor perioadei timpurii a epocii neolitice. Lucrările s-au efectuat la nord-vest de sat, pe locul „Groapa Banului”, pe panta lină, de sud, a dealului Lempeș, în jumătatea estică a livezii C.A.P. Hărman.

Cu prilejul săpăturilor s-au scos la iveală materiale neolitice aparținând: culturii Criș, culturii ceramicii liniare, culturii Boian și câteva cioburi probabil de tip Cucuteni-Ariușd². Datorită numeroaselor deranjamente din epocile ulterioare, în nici un punct al complexului arheologic, nu a fost posibil să se facă observații cu privire la succesiunea stratigrafică a depunerilor corespunzătoare culturilor neolitice³.

În cadrul unui schimb, colega Alexandrina Alexandrescu mi-a cedat, cu multă amabilitate, spre studiu materialele de tip Criș găsite la Hărman. Analiza lor tipologică permite precizarea caracteristicilor ceramicii de tip Criș din complexul cercetat⁴ și prin compararea lor cu elementele specifice din alte așezări similare, apropiate sau mai depărtate în spațiu, s-a ajuns la unele concluzii istorice privind evoluția comunităților Criș din zona răsăriteană a ariei lor de răspândire.

Resturile de locuire de care ne ocupăm sînt documentate pe o suprafață de circa 200 m lungime și pe aproximativ 100 m lățime. În nici unul din numeroasele șanțuri săpate nu s-au descoperit resturi din vetrele și din locuințele purtătorilor culturii Criș. Dintre unelte sînt semnalate cîteva piese de silex despre care însă nu a fost posibil să se precizeze cărei culturi neolitice aparțin⁵. Menționăm urma unei boabe de grâu întipărită pe peretele unui vas.

Singurele materiale pe care ne putem bizui sînt fragmentele ceramice adunate în cantitate apreciabilă⁶. Din punct de vedere tehnic, cera-

mica de tip Criș descoperită la Hărman, o împărțim convențional în trei categorii (A, B, C) cu numeroase elemente comune (în privința compoziției pastei, a formelor și a decorului), din care cauză unele fragmente de vase aparținând categoriilor A și B, respectiv B și C, uneori nu pot fi atribuite cu certitudine unei anumite categorii. Sînt însă și o serie de elemente specifice fiecărei categorii în parte. Cele mai multe dintre cioburile Criș studiate au mijlocul săpăturii de culoare neagră și aspect de cărbune.

Vasele din categoria A (pl. I—III) de uz comun, au fost modelate din pastă amestecată cu multă pleavă, la care adesea se adăuga nisip (uneori cu pietricele rare de cuarțit și cu multă mica)⁷. La o serie de fragmente s-a observat că vasele au fost făcute din colaci de lut. Pereții vaselor au, de regulă, 1—2 cm grosime. Au fost utilizate numai cîteva forme de vase (pl. I). Majoritatea fragmentelor provin din borcane (unele de circa 50 cm înălțime), cu gît cilindric sau arcuit (pl. I/2—6, 8—13), de regulă, scund sau cîteodată mai înalt corpul bombat și fundul îngroșat (delimitat ca un soclu cilindric sau nedelimitat). O serie de fragmente din astfel de vase sînt neornamentate. Multe borcane au decorul compus, în principal, din adîncituri specifice (pl. II) făcute (cu vîrf degetului sau cu unghia) pe tot corpul vasului sau grupate pe anumite porțiuni. Adînciturile sînt izolate, în șiruri sau duble „în spic”. Se mai remarcă adîncituri triunghiulare (pl. II/30, 32) prelungi (făcute probabil cu marginea unui os), altele ca paranteza realizate cu o valvă de scoică (pl. II/26). Pe marginea vaselor, deasupra, este cîte un șir de adîncituri sau creștături (pl. III/1—5). Decorul compus din adîncituri este adesea asociat cu briuri în relief sau cu proeminente (pl. II/28—29, 33—35), atît unele, cît și altele, aplicate. Proeminentele (pl. III/7, 8, 12—26) sînt de multe ori ovale neregulate (împărțite în 2—4 părți) sau rotunde (izolate sau duble), scunde, cu o adîncitură profundă pe mijloc. Briurile sînt înalte, cu adîncituri profunde (alăturate sau la intervale mai mari) orizontale (pl. III/31, 32, 38) sau în formă de potcoavă (pl. III/33—37). Barbotina (pl. III/40—41) a fost utilizată mai rar, cîteodată organizată, de cele mai multe ori neorganizată. Din aceeași categorie fac parte și borcanele cu pereții arcuiți, fără gît (pl. I/14—16, 19—24). De-a lungul marginii lor, pe partea superioară a vaselor, a fost făcut cu degetul un șir de adîncituri. Tot din seria borcanelor amintim vasele cu pereții în S (pl. I/1). Prin cîteva exemplare sînt reprezentate și castroanele bitronconice (pl. I/17, 18). O altă formă principală (cu diferite variante) este cea de strachină tronconică sau cu pereți arcuiți (pl. I/25—30). Buza lor este cu marginea aproape ascuțită sau îngroșată, avînd deasupra un șir de adîncituri. Vasele din categoria A au, de obicei, fundul îngroșat ca un soclu (pl. I/31—43, 46—51). Subliniem însă că, de regulă, este îngroșată numai marginea fundului, pe cînd mijlocul lui este subțire în spătură. Picioarele masive cu o adîncitură pe mijloc (pl. I/44) sînt rare, ca și soclurile cilindrice goale în interior (pl. I/45). În urma arderii adesea vasele au dobîndit o culoare uniformă, neagră, altele ele au suprafața interioară și exterioară

de aceeași culoare (de exemplu roșie) sau fiecare din ele are o culoare deosebită (de exemplu : interiorul roșu, iar exteriorul cafeniu).

Fragmentele ceramice din categoria B se întâlnesc într-un procent mai redus. Astfel de vase s-au lucrat, mai cu seamă, din pastă amestecată cu pleavă și nisip, dar în cantitate mai redusă decât în cazul ceramicii din categoria A. De obicei, pereții vaselor sînt mai subțiri ajungînd uneori pînă la 5 mm grosime. Suprafața vaselor era netezită cu grijă sau chiar acoperită cu un strat subțire de slip roșu. O formă rară, dar caracteristică, este cea de castron cu partea superioară tronconică aproape cilindrică, cu marginea puțin îngroșată și răsfrîntă⁸ (pl. IV/1—4). În unele cazuri, astfel de castroane au avut picior masiv sau gol pe dinăuntru, cu secțiunea transversală rotundă⁹. Dintre formele specifice amintim borcanele cu git scund, cilindric, corpul bombat și fundul îngroșat (pl. IV/26—37, 42), ca un soclu cu un început de inel de fund. Cîteodată marginea soclului a fost crestată. Fragmentele de borcane sînt de regulă neornamentate. De cele mai multe ori suprafața lor este netezită și lustruită, adesea pe corp se observă cîte un șir de adîncituri simple sau duble făcute cu unghia (pl. V/6—8). Se întâlnesc mai des proeminențe (pl. V/9—13) ovale, scunde, tronconice, perforate, ovale mai mari (pl. V/12) perforate orizontal (cu cîte o șanțuire în prelungirea extremităților orificiului). Pe un singur ciob se observă decorul în rețea compus din linii oblice incizate (pl. V/14), iar pe altul capetele a două linii oblice incizate (pl. V/15). Destul de des pe marginea vaselor se făceau adîncituri (pl. V/1, 3—5). Sînt reprezentate și borcanele cu pereții arcuiți (pl. IV/6—12) și mai ales străchinile tronconice (pl. IV/13—25). Notăm și un fragment mare dintr-un vas cu corpul bombat și gitul strîmt, ca o butelie¹⁰ (pl. IV/41). Ca o formă foarte rară amintim un „opaiț“ caracterizat prin partea inferioară mai largă prevăzută cu piciorușe scunde și partea superioară mai îngustă (pl. VI). El este ornamentat cu cîteva linii incizate adînci deoparte și de alta a fiecărui picioruș. Atrage în chip deosebit atenția un ciob (descoperit într-o groapă cu alte materiale de tip Criș) pe care s-au păstrat două caneluri (realizate prin lustruire) una orizontală și alta oblică (pl. V/16). De obicei, fundurile vaselor sînt îngroșate. Ca excepție, semnalăm un picior tronconic gol pe dinăuntru, cu un orificiu oval (pl. IV/43 și pl. V/17) și un picior masiv fragmentar, care a avut patru lobi și dedesubt, în mijloc, o adîncitură în formă de cruce (pl. V/18). În urma arderii diferențiate vasele descrise au căpătat culoarea roșcată, cafenie deschisă, cenușie, mai rar neagră. Cîteodată cea mai mare parte din grosimea pereților este (în interior) de culoare neagră, iar un strat subțire la exterior este roșu.

Ultima categorie ceramică (C), merită o atenție deosebită, deoarece astfel de vase au avut suprafața exterioară pregătită anume pentru decorul pictat. Ca și în cazul celorlalte categorii, vasele au fost modelate din pastă amestecată cu pleavă și au miezul negru. O serie de fragmente provin din borcane mici tipice culturii (pl. IV/C 1) și altele din castroane cu pereții arcuiți (pl. IV/C 2—6). Toate au suprafața netedă și acoperită la exterior și în interior cu un strat foarte subțire de culoare roșie în-

chisă, pregătit anume ca fond. Decorul pictat s-a păstrat numai pe câteva cioburi. Pe toate fondul este roșu închis. Decorul s-a executat cu două culori : albă și neagră. Motivele decorative pictate cu fiecare din cele două culori se întîlnesc pe vase deosebite.

Pe două cioburi (pl. V/19, 20) pe fondul roșu se păstrează urme de benzi verticale (late de circa 1 cm) paralele (cam neregulate) trasate cu culoare neagră, care pornesc de la buză. Ele par să amintească decorul specific de pe vasele de tip Starcevo (faza Starcevo II b)¹¹. Pe cele două cioburi culoarea a fost aplicată înainte de ardere, acum este foarte ștersă. Între benzi s-au lăsat fișii înguste din fond.

Cel de-al doilea grup de cioburi păstrează urme de decor pictat cu culoare albă gălbuie, aplicată tot înainte de ardere. Pe un ciob mare au rămas porțiuni din benzi verticale, paralele, distanțate compuse din șiruri de ovale prelungi¹² (pl. V/24). Un alt ciob are fondul de culoare cafenie violacee, pe care se observă urmele foarte șterse ale unei benzi oblice trasate cu alb (pl. V/22). Menționăm și ciobul pictat cu culoare albă (bine aderată) înainte de ardere, sub formă de benzi¹³ verticale paralele, distanțate (pl. V/23). Nu este exclus ca și o serie dintre cioburile cu slip roșu (atribuite categoriei B), pe care nu s-au observat urme de decor pictat, în realitate, să provină din vase aparținînd categoriei C.

*

Cu toate că pînă în prezent în țara noastră se cunosc peste 100 de așezări și complexe restrînse aparținînd culturii Criș¹⁴, majoritatea lor provin din descoperiri întîmplătoare și de aceea sînt greu de clasificat și mai ales de încadrat din punct de vedere tipologic și cronologic. Prin săpături mai intense au fost studiate numai câteva așezări : Beșenova Veche¹⁵, Glăvăneștii Vechi¹⁶, Valea Lupului¹⁷, Perieni¹⁸ și Leț¹⁹. Din toate acestea au fost studiate și publicate mai amănunțit doar materialele de la Beșenova Veche și cele de la Leț²⁰.

În comparația ce urmează vom avea în vedere materialele celor două loturi principale publicate, pe cele de la Glăvăneștii Vechi și notele sumare referitoare la alte câteva complexe Criș din jumătatea de est a țării noastre.

Complexul de la Hărman are analogii mai apropiate în cadrul așezărilor de la Leț și de la Valea Lupului. În comparația noastră compoziția pastei nu ne poate fi de folos, deoarece este comună majorității așezărilor Criș din estul țării, în sensul că vasele au fost modelate din pastă amestecată cu multă pleavă și nisip. De asemenea, ceramica de uz comun (A) din numeroase așezări este caracterizată prin borcanele cu corp bombat, cu gît scund, cilindric (uneori cu alveole sau creștături pe buză) și cu fundul îngroșat. Remarcăm că în cazul așezării de la Hărman și probabil a seriei de așezări similare, de obicei, îngroșarea este mai mult exterioară. Dinafară fundul este bine delimitat, pe cînd în spărtură mijlocul fundului este subțire. Borcanele din acest grup de așezări sînt ornamentate cu adîncituri izolate, în șiruri sau grupate cîte două „în spic“.

Briurile în relief sînt (orizontale sau în formă de potcoavă) cu alveole mai dese sau mai rare. Proeminențele sînt felurite, rotunde sau ovale (perforate sau nu), altele sînt împărțite în mai multe părți. Decorul din linii incizate în rețea este rar. O altă formă care merită atenția este aceea de borcan cu pereții arcuiți avînd în jurul buzei un șir de adîncituri făcute cu vârful degetului. Ornamentul se întîlnește pe vase rare la Hărman și în apropiere la Sfintu Gheorghe-Bedeháza²¹. El a devenit mai tîrziu specific vaselor de uz comun dintr-o fază a culturii Vinca²². În toate așezările aparținînd grupului amintit forma principală specifică este cea de castron simplu sau cu picior avînd partea superioară tronconică și buza puțin îngroșată. Astfel de vase ce găsesc în așezările de la : Valea Lupului²³, Leț²⁴, Hărman și Sfintu Gheorghe-Bedeháza²⁵. Un element important semnalat la Hărman este apariția pe un ciob a canelurilor. Ceramica pictată se întîlnește și în perioada dată. La Hărman vasele cu decor pictat fiind caracterizate prin ornamente realizate numai cu culoare albă sau neagră²⁶. Nu poate fi trecută cu vederea observația făcută la Leț²⁷ (niv. II) cu privire la apariția și intensificarea folosirii vaselor cu picior în formă de mosor²⁸, care formă puțin modificată a fost transmisă apoi ceramicii purtătorilor culturii Vinca, din prima ei fază de evoluție. Este specific grupului de așezări și tipul de „opaiț“ triunghiular sau patrat (cu piciorușe scurte, masive), cu partea inferioară mai lată decît cea superioară. Atrage, de asemenea, atenția faptul că între uneltele de piatră șlefuită (din seria de așezări discutate) majoritatea sînt scunde, trapezoidale, cele în formă de calapod fiind mai puține²⁹.

Elementele amintite specifice ceramicii unui anumit grup de așezări Criș, ne dau posibilitatea să le considerăm ca fiind apropiate în timp și făcînd parte din aceeași fază de evoluție, pentru care propunem denumirea de **faza Valea Lupului**. Pînă în prezent acestei faze îi pot fi atribuite așezările de la : Valea Lupului, Hărman și Sfintu Gheorghe-Bedeháza. Din datele de care dispunem rezultă că pînă în prezent comunitățile din faza Valea Lupului au locuit în sud-estul Transilvaniei și în centrul Moldovei.

În afară de grupul de așezări menționate mai există un altul, caracterizat prin ceramică cu elemente în parte deosebite. Principala așezare din acest grup este cea de la Glăvăneștii Vechi³⁰. Borcanele descoperite acolo, deși au corpul bombat și gît scund, cilindric, asemănător cu al vaselor descrise mai înainte, au în schimb deosebit fundul, care (în loc să fie subțire la mijloc) este caracterizat prin grosime uniformă. Pe unele fragmente se observă că fundul a fost modelat separat și apoi aplicat pe partea inferioară a vasului pentru care a fost făcut. Decorul celor două categorii de borcane (din faza Valea Lupului și de la Glăvăneștii Vechi) nu diferă prea mult. Adînciturile făcute cu unghia sînt obișnuite, caracteristic pare a fi decorul din șiruri de adîncituri duble, profunde, între care se formează un fel de creastă în relief³¹. În privința proeminențelor de pe vasele de la Glăvăneștii Vechi se remarcă cele plate, rotunde, avînd marginea crestată. Decorul incizat apare într-un

procent mai ridicat și este caracterizat prin benzi de linii incizate, oblice dispuse în zig-zag. Forma specifică vaselor din seria de așezări descrise este aceea de castron cu piciorușe (până la cinci) scunde. Lipsesc castroanele tipice fazei Valea Lupului. Vasele cu decor pictat se întilnesc și în acest grup de așezări. „Opaițele“ au formă deosebită față de cea întilnită în celălalt grup de așezări. „Opaițele“ de la Glăvăneștii Vechi au avut picioare lungi arcuite³². Uneltele de piatră șlefuită sînt caracterizate prin piese în formă de calapod, cu secțiunea transversală plan-convexă înaltă. Toporașele plate, de formă trapezoidală sînt mai puține³³.

Elementele descrise pe scurt le considerăm suficiente pentru a arăta că este vorba de un grup de așezări aparținînd unei alte faze, pentru care propunem denumirea de **faza Glăvăneștii Vechi**. Ea este documentată în așezările de la Glăvăneștii Vechi, Perieni și la Leț, adică în Moldova centrală și în sud-estul Transilvaniei. Subliniem că elemente similare ceramicii de la Glăvăneștii Vechi se găsesc și în cadrul celei de la Beșenova Veche³⁴ din vestul Banatului. Prin urmare, în stadiul actual al cercetărilor, în estul ariei de răspîndire a culturii Criș se pot defini două faze de evoluție istorică, documentate mai ales în așezări deosebite, anume: faza Valea Lupului și faza Glăvăneștii Vechi³⁵. Apariția în complexul de la Hărman a unui ciob canelat, a unui fragment de borcan cu alveole în jurul marginii, ca și prezența în așezarea de la Leț (niv. II) a vaselor cu picior în formă de mosor, arată legătura dintre cultura Criș și culturile ce i-au urmat în sud și în sud-vestul țării noastre și indică mai ales faptul că faza Valea Lupului este mai tîrzie decît faza Glăvăneștii Vechi.

Existența a numeroase elemente comune în cadrul ceramicii Criș de la Glăvăneștii Vechi din estul Moldovei și de la Beșenova Veche din vestul Banatului, arată o strînsă legătură între comunitățile din cele două zone și poate chiar o răspîndire a lor din spre vest spre est, pînă cel puțin la linia Prutului. Pe teritoriul Moldovei, în nord-estul ei sau în regiunea imediat învecinată spre nord-est, ele au venit în contact cu comunitățile unui alt mare complex neolitic reprezentat prin cultura Bugo-nistrieană.

Comunitățile Criș din faza Glăvăneștii Vechi s-au răspîndit pe cea mai mare parte din întinsul Moldovei și au coborît apoi și în spre sud-vest pătrunzînd în nord-estul și nordul Munteniei. În prezent este încă greu de răspuns unde și cînd s-a produs contactul dintre comunitățile Criș coborîte dinspre Moldova și comunitățile înrudite, ale culturii Starcevo răspîndite din spre vest în Oltenia³⁶ și ajunse într-o fază relativ timpurie (faza II B după Draga Garasanin) în Oltenia³⁷ pînă în apropierea Oltului.

În expunerea noastră am urmărit două țeluri principale și sperăm că le-am atins anume: acela de a prezenta amănunțit caracteristicile ceramicii de tip Criș de la Hărman și să atragem pe scurt atenția specialiștilor asupra existenței celor două faze din evoluția culturii Criș, din

zona de est a Ardealului locuit de purtătorii ei. Prin publicarea amănunțită a materialelor specifice din fiecare așezare cercetată se va ajunge în curînd la noi precizări cu privire la conținutul cultural al fiecărei faze și drept urmare se vor putea studia mai bine mișcările comunităților din aria locuită de comunitățile Criș și raporturile pe orizontala și verticala timpului, cu celelalte culturi neolitice.

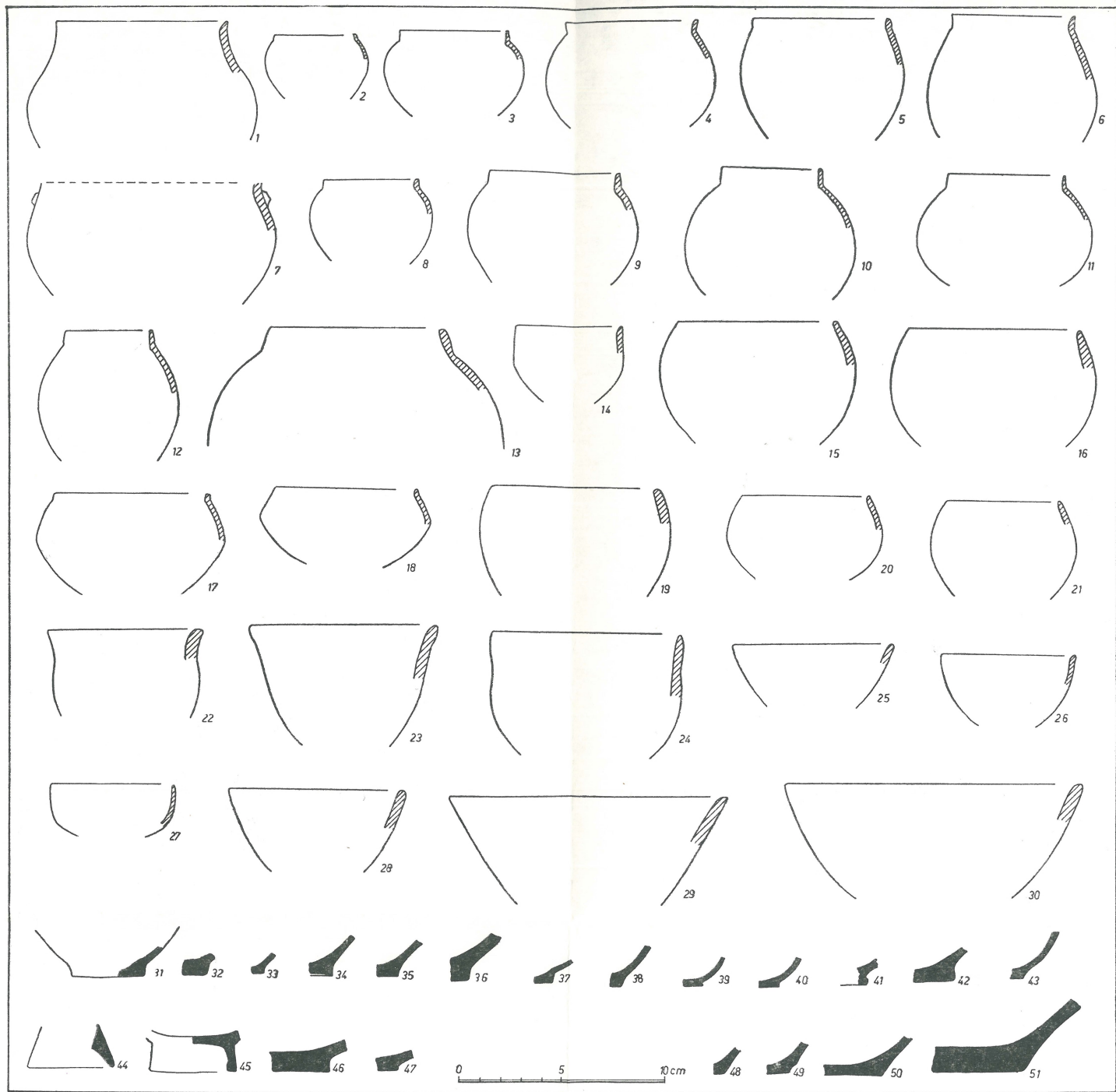
KIVONAT

Szászhermány község (Brassó megye) határában feltárt Kőrös műveltség településének kerámiája alapján a szerző e műveltség két fejlődési periodusát különbözteti meg : a Glăvănești Vechi-i a régebbi, Valca Lupului a későbbi periódus. Az elsőbe tartozik a lécfalvi település.

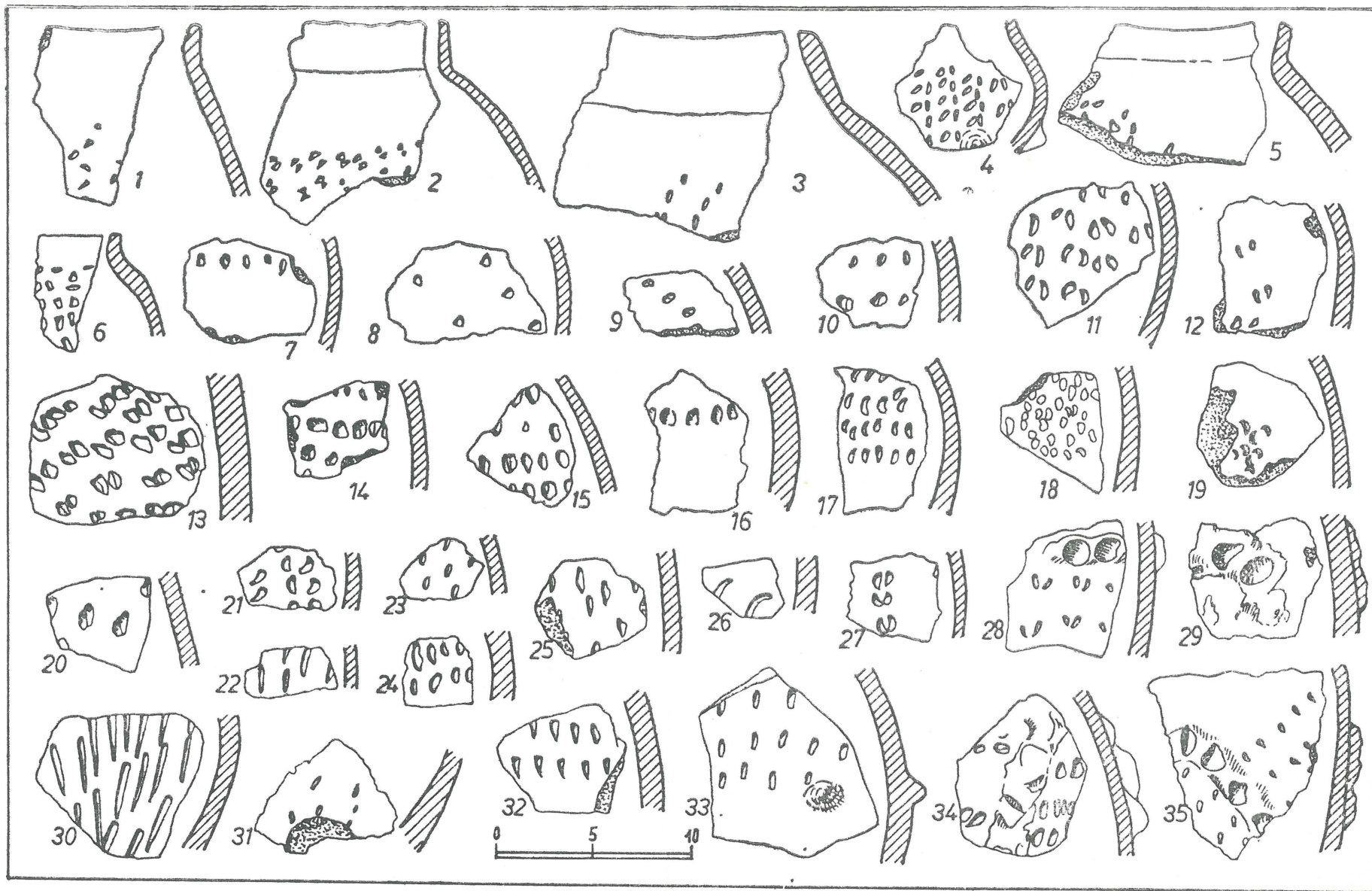
NOTE

1. Sub conducerea dr. Alexandrina Alexandrescu.
2. Informații primite de la Al. Alexandrescu.
3. Informații de la Al. Alexandrescu.
4. Întrucît în cadrul ceramicii de tip Criș descoperite nu există deosebiri mari tipologice, am considerat-o ca făcînd parte din același complex și datînd din aceeași fază de evoluție.
5. Informații de la Al. Alexandrescu.
6. S-au studiat circa 350 fragmente ceramice descoperite în cadrul complexului.
7. În spărtura unui singur ciob (cu decor neobișnuit) se observă urme de pleavă în pastă și se pare frînturi mici de cioburi pisate.
8. La Valea Lupului s-a observat o mare variabilitate a acestui tip de castron. (Informație de la Vlad Zirra): La Leț s-a remarcat că astfel de castroane evolute sînt scunde (Eugenia Zaharia, **Considérations sur la civilisation de Criș à la lumière des sondages de Leț**, în Dacia, NS, VI, 1962, p. 20).
9. La Valea Lupului numărul lor este apreciabil. (Informație de la Vlad Zirra).
10. EUGENIA ZAHARIA, *op. cit.*, p. 30, fig. 14/17.
11. După periodizarea Draga Garasanin.
12. Decorul se aseamănă în oarecare măsură, cu cel de pe ciobul de la Verbița (din niv. I) pe care sînt făcute șiruri paralele de puncte albe (D. Berciu, **Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări**, 1961, p. 29).
13. Nu este clar dacă benzile sînt continui sau și ele au fost compuse din șiruri paralele de ovale.
14. Harta ariei de răsîndire a culturii Criș pe întreg întinsul țării. (Eugen Comșa, **La civilisation Criș sur le territoire de la R.P. Roumaine**, în Acta Archaeologica Carpathica, I, 2, 1959, pl. III). Prin studiile de sinteză privind diferitele provincii, s-au adăugat alte numeroase descoperiri: M. Petrescu Dimbovița, **Contributions au problème de la culture Criș en Moldavie**, în Acta Archeologica Budapest, 3, 1958, p. 53—68; V. Teodorescu, **Cultura Criș în centrul Munteniei (Pe baza săpăturilor arheologice de la Tîrgușorul Vechi)**, în SCIV, XIV, 2, 1963, p. 251—268; N. Vlassa, **Cultura Criș în Transilvania**, în Acta Musei Napocensis, III 1966, p. 9—47.
15. NAGY GYULA, **Az Óbessenyői őstelep**, în AE, XXXI, 1911, p. 147—164.

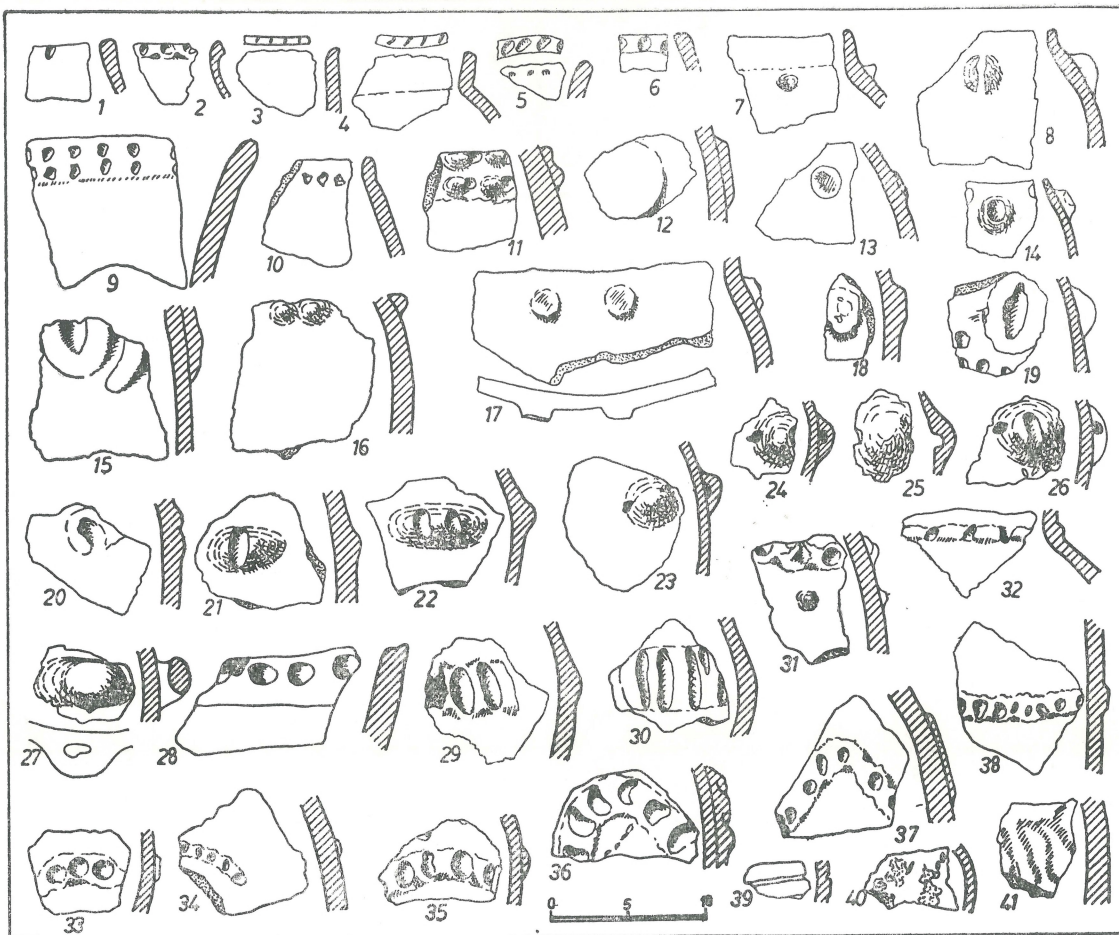
16. ION NESTOR și colab., **Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași—Botoșani—Dorohoi**, în SCIV, I, 1, 1950, p. 29—30.
17. ION NESTOR și colab., **Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași—Botoșani—Dorohoi) în anul 1950**, în SCIV, II, 1, 1951, p. 57—59. Săpătura de la Valea Lupului a fost efectuată de Vlad Zirra.
18. M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, **Sondajul stratigrafic de la Perieni**, în Materiale, III, 1957, p. 65—79.
19. ZOLTAN SZÉKELY, **Săpăturile de la Leț—Várhegy (Trei Scaune)**, în Materiale și cercetări de istorie veche a României, 1951, p. 3—30 și XI pl.; ION NESTOR, **Raport despre sondajele de la Leț—Várhegy**, în Materiale, III, 1957, p. 59—62.
20. EUGENIA ZAHARIA, *op. cit.*, în Dacia, NS, VI, 1962, p. 5—51.
21. KURT HOREDȚ, **Așezarea de la Sf. Gheorghe-Bedeháza**, în Materiale, II, 1956, p. 22, fig. 9/9.
22. Îl avem bine documentat și în faza Ornița (= Vinca B 2) de la Liubcova.
23. ION NESTOR și colab., *op. cit.*, în SCIV, II, 1, 1951, p. 56, fig. 6.
24. EUGENIA ZAHARIA, *op. cit.*, p. 11—15, fig. 4—6.
25. Cioburi în Muzeul de istorie a Transilvaniei, Cluj, de exemplu cele cu nr. inv. 4100, 4097.
26. La realizarea decorului pictat de pe vasele de la Valea Lușului s-au folosit, de asemenea, culorile : albă și neagră, dar acolo cele două culori au fost utilizate pe vase diferite sau asociate pe același vas (Ion Nestor și colab., *op. cit.*, în SCIV, II, 1, 1951, p. 59).
27. În expoziția Muzeului de istorie din Sf. Gheorghe este prezentată o figurină descoperită la Leț și atribuită culturii Criș. Prin caracteristicile sale (forma măștii și forma nasului) figurina se leagă strâns de figurinele de tip Vinca din faza Zorlențu Mare (sfârșit de Vinca A și început de Vinca B), ceea ce ar indica o datare destul de târzie a complexului Criș de la Leț, în special a nivelului în care s-a găsit figurina. Despre o „retardare” (până la paralelismul cu faza Vinca A) a complexelor Criș din est vorbește și D. Berciu în **Contribuții . . .** p. 35.
28. EUGENIA ZAHARIA, **Considerații despre cultura Criș, pe baza sondajelor de la Leț**, în SCIV, XV, 1, 1964, p. 29 și p. 30, fig. 8/9.
29. În raportul despre săpăturile de la Valea Lupului se atrage atenția asupra marelui număr de unelte de piatră descoperite, dintre care sînt citate în primul rînd, topoarele plate, de formă trapezoidală (Ion Nestor și colab., *op. cit.*, în SCIV, II, 1, 1951, p. 57),.
30. Săpăturile au fost efectuate de un colectiv sub conducerea prof. Ion Nestor.
31. Astfel de decor lipsește de pe vasele de la Hărman.
32. De tipul celor de la Beșenova Veche (Ida Kutzián, **A Kőrös-kultúra**, II, 1944, pl. XXXVI/12). Forma celor de la Glăvăneștii Vechi este puțin deosebită.
33. De exemplu : La Perieni (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, în Materiale, III, 1957, p. 74, fig. 7/2—6, 13).
34. De exemplu : vasele cu cîteva piciorușe scunde, opaițele cu piciorușele lungi, avînd pe partea superioară „ochișori”.
35. Subliniem că aceste faze le definim în cadrul complexelor din estul ariei de răspîndire a culturii Criș, care în ansamblul lor sînt mai tîrzii decît începutul complexului Starcevo-Criș, din sud-vestul țării noastre și din estul Serbiei.
36. Complexele de acest tip din Oltenia au fost atribuite culturii Starcevo încă de D. Berciu, *op. cit.*, p. 34.
37. Descoperiri recente făcute de Doina Galbenu.

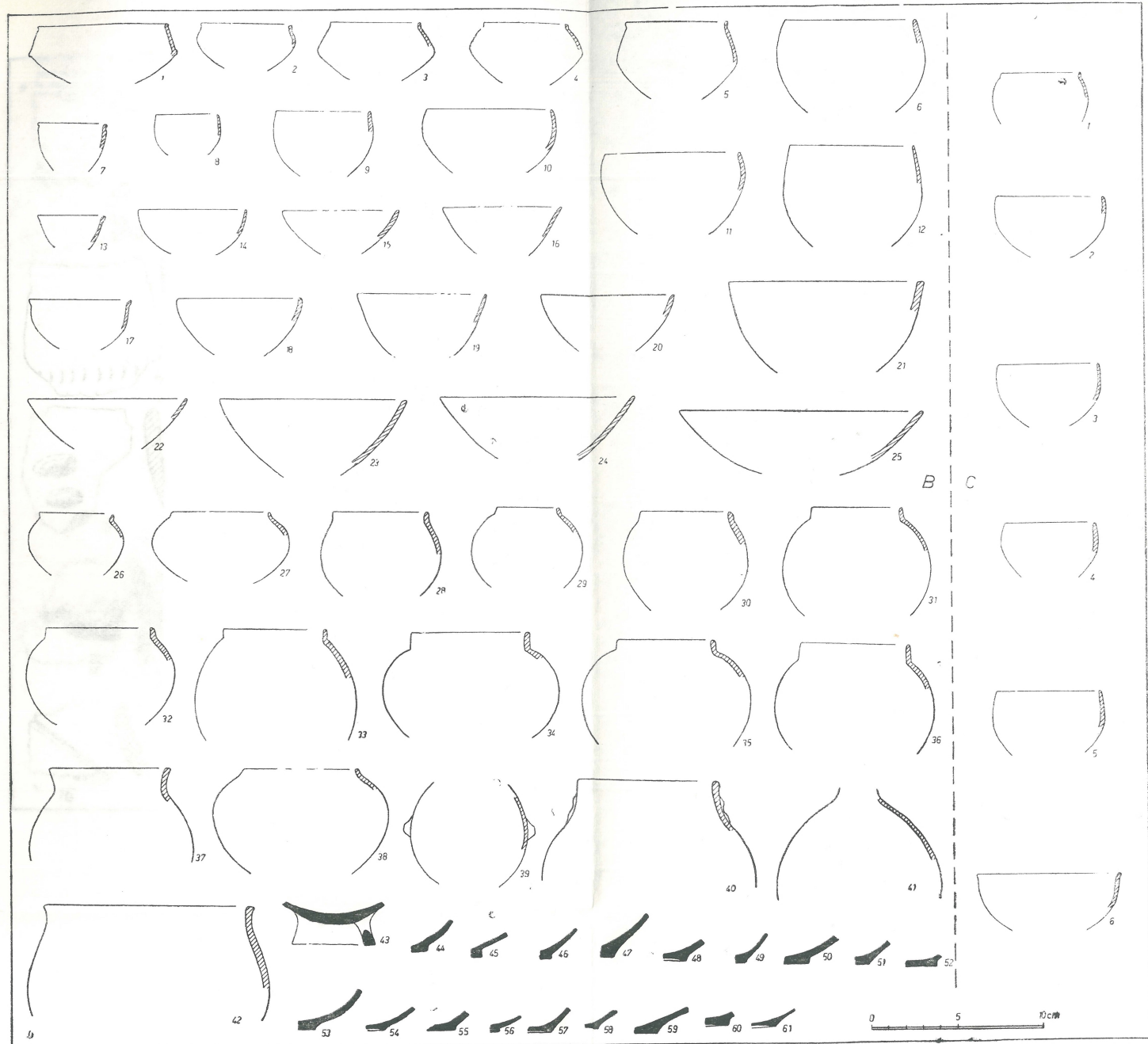
Plasa I. Hărman. Formele vaselor din categoria A.

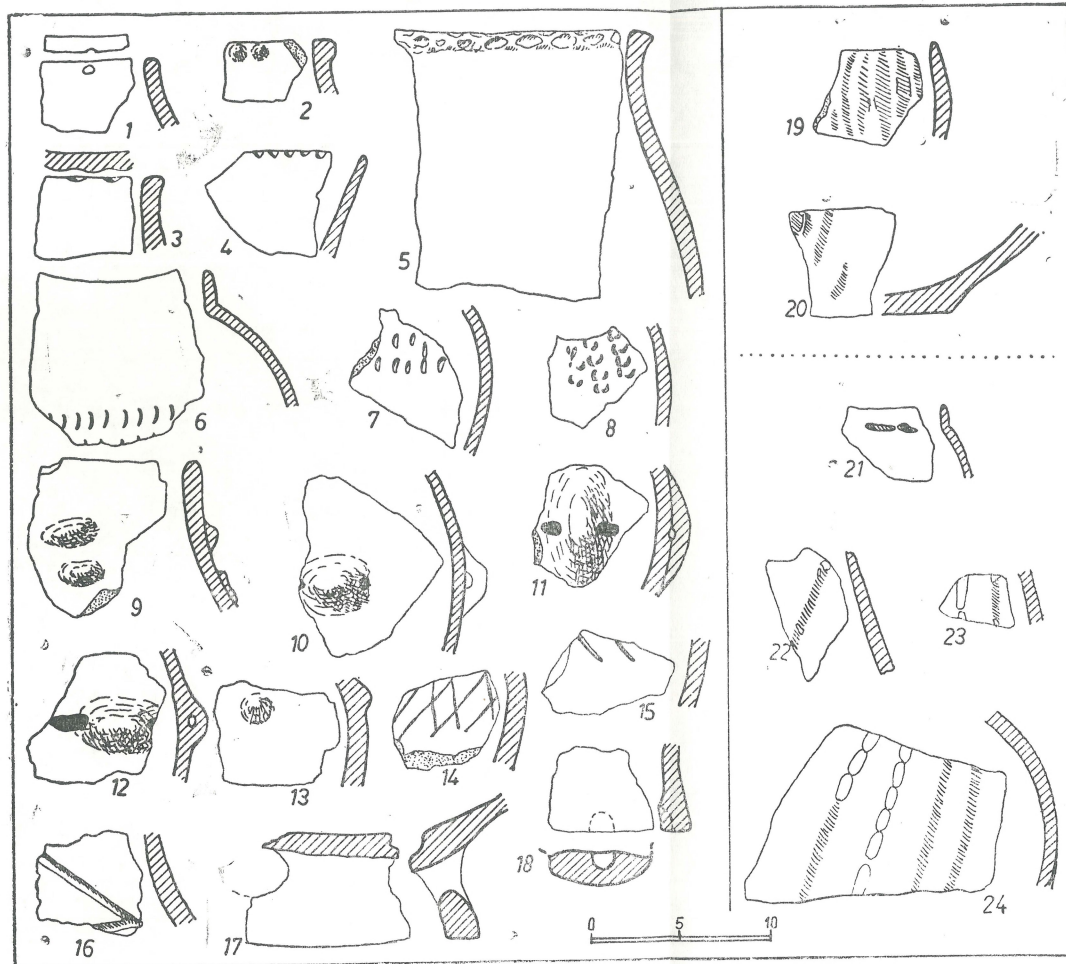
Plansa II. Hărman. Fragmente ceramice cu decor adâncit, din categoria A.

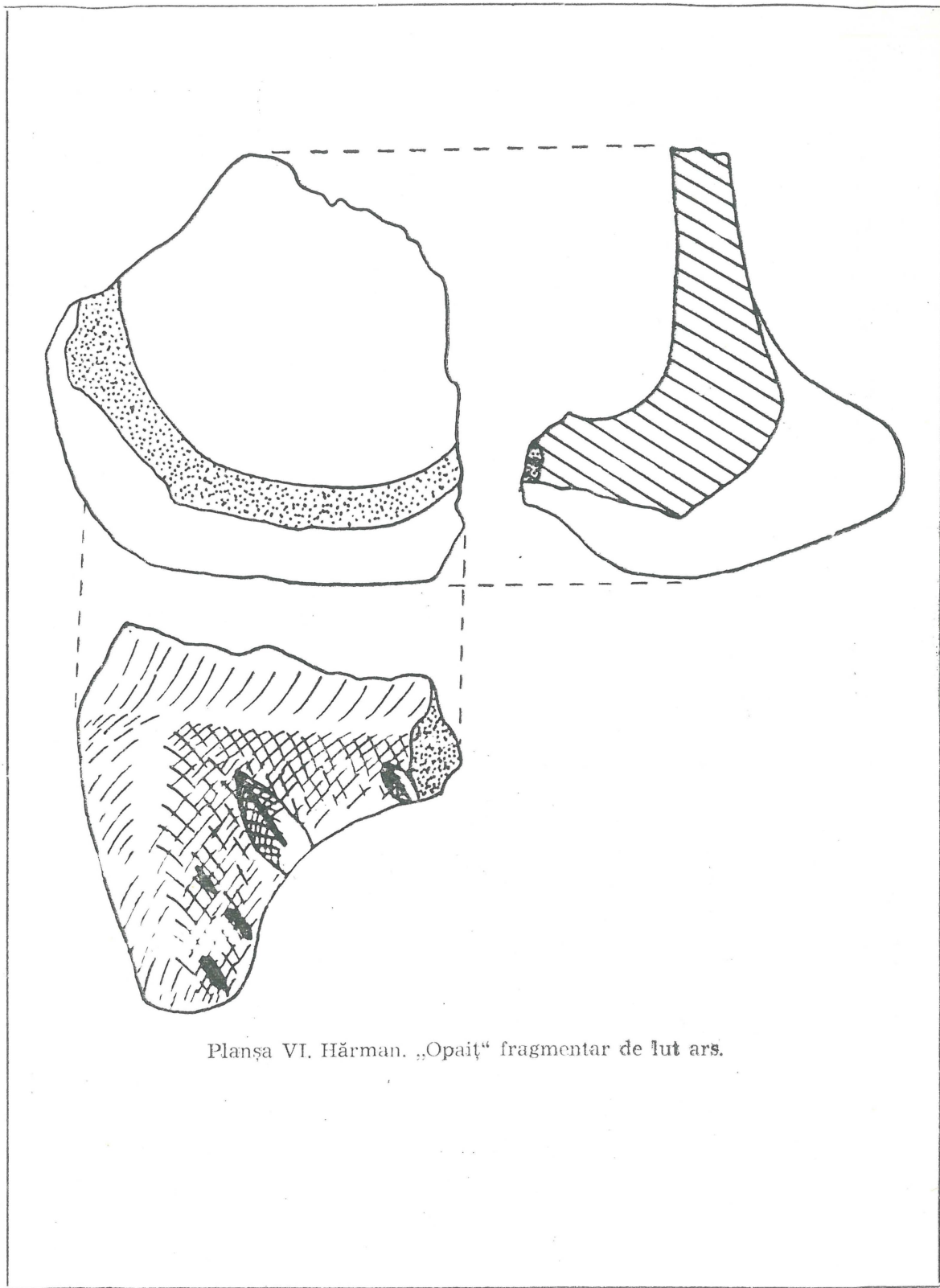
Plansa III. Hărman. Fragmente ceramice cu decor în relief, din categoria A.

Plansa IV. Hărman. Formele vaselor din categoria B și din categoria C

Plasa V. Hărman. Fragmente ceramice ornamentate, din categoria B (1—18) și din categoria C: pictate cu negru (19—20), cu alb (21—24). Benzile hașurate reprezintă urmele decorului pictat.

Plansa VI. Hărman. „Opaiț“ fragmentar de lut ars.